BUXGALTERIYA HISOBI VA AUDITNING RIVOJLANISH TARIXI, UNI TARTIBGA SOLUVCHI TASHKILOTLAR FAOLIYATI

Usmonov Quvonchbek Ğofurjon öğli
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti
Xalqaro iqtisodiy munosabatlar fakulteti

https://doi.org/10.5281/zenodo.24361718

Annotatsiya: Mazkur maqolada buxgalteriya hisobi va auditning vujudga kelishi hamda tarixiy evolyutsiyasi, ikki yoqlama yozuv tizimining shakllanishi va uning zamonaviy boshqaruvdagi ahamiyati tadqiq etilgan. Shuningdek, xalqaro va milliy darajada buxgalteriya hisobi hamda auditorlik faoliyatini tartibga soluvchi nufuzli tashkilotlar (IASB, IAASB, IFAC, O‘zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va moliya vazirligi, jamoat birlashmalari) faoliyati tahlil qilingan. Yakunda O‘zbekistonda hisob va audit tizimini xalqaro standartlarga muvofiqlashtirish bo‘yicha ilmiy-amaliy takliflar berilgan.

Kalit so‘zlar: buxgalteriya hisobi tarixi, audit evolyutsiyasi, ikki yoqlama yozuv, Luka Pacholi, MHXS (IFRS), XAS (ISA), tartibga soluvchi tashkilotlar, moliyaviy nazorat.

Annotation: This article examines the emergence and historical evolution of accounting and auditing, the formation of the double-entry bookkeeping system, and its significance in modern management. It also analyzes the activities of authoritative international and national regulatory bodies governing accounting and auditing (IASB, IAASB, IFAC, Ministry of Economy and Finance of the Republic of Uzbekistan, public associations). In conclusion, scientific and practical proposals are provided for harmonizing Uzbekistan's accounting and auditing system with international standards.

Keywords: history of accounting, audit evolution, double-entry bookkeeping, Luca Pacioli, IFRS, ISA, regulatory organizations, financial control.

Kirish

Insoniyat sivilizatsiyasi taraqqiyotining barcha bosqichlarida moddiy boyliklarni hisobga olish, taqsimlash va ularning butligini nazorat qilish ehtiyoji mavjud bo‘lgan. Iqtisodiy munosabatlar murakkablashib, savdo-sotiq va ishlab chiqarish ko‘lami kengaygani sayin, oddiy qaydnomalardan mukammal buxgalteriya hisobi tizimiga hamda mustaqil moliyaviy nazorat — audit institutiga o‘tish zarurati tug‘ildi. Bugungi globallashuv va raqamli iqtisodiyot sharoitida buxgalteriya hisobi va audit xalqaro biznesning yagona muloqot tiliga aylangan.

Moliyaviy axborotlarning shaffofligi va xalqaro miqyosda taqqoslanuvchanligini ta’minlash esa ushbu sohalarni tartibga soluvchi institutsional mexanizmlar hamda xalqaro va milliy tashkilotlarning samarali faoliyatiga bevosita bog‘liqdir. O‘zbekiston Respublikasida ham iqtisodiyotni liberallashtirish, xorijiy investitsiyalarni jalb etish maqsadida buxgalteriya hisobi va auditni xalqaro standartlar (MHXS va XAS) asosida isloh qilish ustuvor vazifa sifatida belgilangan.

Tadqiqotning maqsadi — buxgalteriya hisobi va auditning tarixiy rivojlanish bosqichlarini tizimli tahlil qilish hamda zamonaviy sharoitda ularni tartibga soluvchi xalqaro va milliy tashkilotlarning o‘rni va funksiyalarini ochib berishdan iborat.

Mavzuning o‘rganilganlik darajasi

Buxgalteriya hisobi va audit tarixi hamda nazariy asoslari jahon va mahalliy iqtisodchi olimlar tomonidan keng tadqiq etilgan. Xorijiy olimlardan R. Mattessich, A. Littleton, M. Chatfield o‘z tadqiqotlarida qadimgi dunyodan tortib sanoat inqilobi davrigacha bo‘lgan hisob tizimlarining evolyutsiyasini yoritganlar. Auditning nazariy va institutsional rivojlanishi esa R. Mautz, H. Sharaf hamda A. Arens asarlarida chuqur tahlil qilingan.

MDH va o‘zbek olimlaridan Ya.V. Sokolov, V.D. Novodvorskiy, shuningdek, mahalliy tadqiqotchilar M.M. Tulaxodjayeva, B.A. Xasanov, A.A. Karimov, K.B. Urazovlarning ilmiy ishlarida buxgalteriya hisobi maktablari tarixi, O‘zbekistonda auditorlik faoliyatining shakllanishi va xalqaro standartlarga o‘tishning institutsional jihatlari o‘rganilgan. Shunga qaramay, raqamli transformatsiya sharoitida xalqaro regulyatorlar faoliyatining milliy qonunchilikka integratsiyasini tizimli tahlil qilish dolzarbligicha qolmoqda.

Tadqiqot metodologiyasi

Maqolani tayyorlashda tarixiy-mantiqiy tahlil, davriylashtirish, qiyosiy tahlil, tizimli yondashuv hamda umumlashtirish usullaridan foydalanildi. Tadqiqotning me’yoriy-huquqiy asosi sifatida O‘zbekiston Respublikasining "Buxgalteriya hisobi to‘g‘risida"gi va "Auditorlik faoliyati to‘g‘risida"gi Qonunlari, Prezident qarorlari hamda xalqaro standartlashtirish tashkilotlarining rasmiy hujjatlari xizmat qildi.

Natija va muhokama

Buxgalteriya hisobi va auditning rivojlanish tarixi insoniyatning iqtisodiy taraqqiyoti bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, uni to‘rtta yirik tarixiy davrga ajratish mumkin (1-jadval):

1-jadval. Buxgalteriya hisobi va auditning tarixiy rivojlanish bosqichlari

Tarixiy davr	Buxgalteriya hisobining xususiyatlari	Auditning shakllanishi
1. Qadimgi dunyo (mil. avv. IV ming yillik – V asr)	Mesopotamiya, Qadimgi Misr, Yunoniston va Rimda loy taxtachalar va papiruslarda oddiy natural-miqdoriy qaydlar yuritilgan.	Davlat xazinasi va soliq yig‘uvchilar ustidan ommaviy eshituv («audio» — tinglash) shaklidagi dastlabki nazorat.
2. O‘rta asrlar va Uyg‘onish davri (VI – XV asrlar)	Savdo shaharlarida (Venetsiya, Genuya) ikki yoqlama yozuv vujudga keldi. 1494-yilda Luka Pacholi «Schyotlar va yozuvlar haqida risola»ni nashr etdi.	Savdo gildiyalari va kemachilik kompaniyalarida mulkdorlar manfaatini himoya qiluvchi maxsus tekshiruvchilar tayinlandi.
3. Sanoat inqilobi va kapitalizm (XVIII – XX asr o‘rtalari)	Aksiyadorlik jamiyatlari paydo bo‘lishi bilan moliyaviy va tannarx (boshqaruv) hisobi ajralib chiqdi, amortizatsiya va balans nazariyasi rivojlandi.	Mustaqil kasbiy audit vujudga keldi. 1854-yilda Shotlandiyada ilk buxgalter-auditorlar jamiyati tuzildi, keyinroq «Katta to‘rtlik» shakllandi.

4. Zamonaviy globallashuv davri (XX asr oxiri – hozirgacha)	Xalqaro moliyaviy hisobot standartlari (MHXS) joriy etildi, ERP tizimlari, bulutli texnologiyalar va sun'iy intellekt qo'llanilmoqda.	Riskga asoslangan audit, xalqaro audit standartlari (XAS) va ichki audit tizimlari keng rivojlandi.

Tarixiy tahlil shuni ko'rsatadiki, italiyalik matematik olim Luka Pacholining 1494-yilda chop etilgan «Arifmetika, geometriya, nisbatlar va mutanosibliklar haqida umumiy bilimlar» asaridagi «Schyotlar va yozuvlar haqida risola» qismi buxgalteriya hisobini amaliy hunardan ilmiy tizim darajasiga olib chiqdi. Audit esa o'z navbatida dastlabki bosqichda faqat xato va o'g'irliklarni aniqlashga («tasdiqlovchi audit») qaratilgan bo'lsa, XX asr ikkinchi yarmidan boshlab moliyaviy hisobotlarning haqqoniyligi haqida mustaqil fikr bildirish va biznes risklarini baholash vositasiga aylandi.

Zamonaviy jahon amaliyotida buxgalteriya hisobi va auditni tartibga solish ikki darajada — xalqaro va milliy darajalarda amalga oshiriladi. Xalqaro miqyosda quyidagi nufuzli tashkilotlar faoliyat yuritadi:

1. Xalqaro buxgalteriya standartlari kengashi (IASB — International Accounting Standards Board): IFRS Foundation tarkibida faoliyat yurituvchi mustaqil organ bo'lib, dunyo mamlakatlari uchun yagona bo'lgan Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlarini (IFRS / MHXS) ishlab chiqadi va yangilab boradi.

2. Xalqaro buxgalterlar federatsiyasi (IFAC — International Federation of Accountants): 1977-yilda tashkil etilgan global tashkilot bo'lib, buxgalteriya kasbining nufuzini oshirish, kasbiy etika kodeksini shakllantirish va ta'lim standartlarini belgilash bilan shug'ullanadi.

3. Xalqaro audit va ishonch bildirish standartlari kengashi (IAASB): IFAC huzurida faoliyat yuritib, Xalqaro audit standartlarini (ISA / XAS) hamda sifat nazorati standartlarini ishlab chiqadi.

4. Moliyaviy hisob standartlari kengashi (FASB — AQSh): AQShda qo'llaniladigan Umumqabul qilingan buxgalteriya tamoyillarini (US GAAP) belgilovchi asosiy tashkilot hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasida buxgalteriya hisobi va auditorlik faoliyatini tartibga solish davlat organlari hamda professional jamoat birlashmalarining o'zaro hamkorligiga asoslangan. Sohaning vakolatli davlat organi sifatida O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va moliya vazirligi buxgalteriya hisobining milliy standartlarini (BHMS) tasdiqlaydi, MHXS va XASni mamlakat hududida tan olish tartibini muvofiqlashtiradi, auditorlarga malaka sertifikati beradi hamda auditorlik tashkilotlari reyestrini yuritadi. Banklar va boshqa kredit tashkilotlarida hisob va auditni tartibga solish esa O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki vakolatiga kiradi.

Shuningdek, mamlakatimizda nodavlat professional tashkilotlar — O'zbekiston buxgalterlar va auditorlar milliy assotsiatsiyasi (O'BAMA), O'zbekiston auditorlar palatasi hamda O'zbekiston buxgalterlar federatsiyasi faoliyat ko'rsatmoqda. Ular xalqaro standartlarni o'zbek tiliga tarjima qilish, mutaxassislar malakasini oshirish va auditorlik tashkilotlari ish sifatini tashqi nazoratdan o'tkazishda muhim rol o'ynaydi.

Muallifning ilmiy-amaliy takliflari

O'zbekistonda buxgalteriya hisobi va audit tizimini yanada rivojlantirish hamda tartibga solish mexanizmlarini takomillashtirish maqsadida quyidagi takliflar ilgari suriladi:

1. Professional jamoat birlashmalarining vakolatlarini kengaytirish: rivojlangan mamlakatlar tajribasidan kelib chiqib, auditorlik faoliyati sifatini nazorat qilish va mutaxassislarni sertifikatlash funksiyalarini bosqichma-bosqich o‘zini o‘zi boshqaruvchi professional tashkilotlarga o‘tkazish lozim.

2. MHXS va XAS bo‘yicha raqamli o‘quv-uslubiy bazani rivojlantirish: xalqaro standartlarga kiritilayotgan o‘zgarishlarni tezkorlik bilan milliy amaliyotga tatbiq etish uchun yagona ochiq elektron platforma va amaliy sharhlar bazasini shakllantirish zarur.

3. Audit jarayonlarida zamonaviy IT-vositalarni (CAATs) joriy etish: auditorlik tekshiruvlarida katta hajmdagi ma’lumotlarni tahlil qilish dasturlari (Big Data, sun’iy intellekt algoritmlari)dan foydalanishni rag‘batlantirish audit sifati va aniqligini oshiradi.

4. Oliy ta’lim dasturlarini xalqaro sertifikatlash tizimlari (ACCA, CPA) bilan uyg‘unlashtirish: iqtisodiyot yo‘nalishidagi oliy ta’lim muassasalarida o‘quv rejalarini xalqaro standartlar talablariga to‘liq moslashtirish raqobatbardosh kadrlar tayyorlashni tezlashtiradi.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, buxgalteriya hisobi va audit ko‘p asrlik evolyutsion yo‘lni bosib o‘tib, oddiy xo‘jalik qaydlaridan global moliya tizimining shaffofligi va barqarorligini ta’minlovchi murakkab institutsional mexanizm darajasiga ko‘tarildi. Bugungi kunda IASB, IFAC, IAASB kabi xalqaro tashkilotlar tomonidan ishlab chiqilgan standartlar hamda milliy tartibga soluvchi organlarning sa’y-harakatlari hisob va audit amaliyotini yagona mezonlar asosida uyg‘unlashtirishga xizmat qilmoqda. O‘zbekistonda mazkur standartlarni chuqur joriy etish va tartibga soluvchi tashkilotlar faoliyatini takomillashtirish mamlakatning investitsiyaviy jozibadorligini oshirishning muhim kafolatidir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasining 2016-yil 13-apreldagi O‘RQ-404-son "Buxgalteriya hisobi to‘g‘risida"gi Qonuni.
2. O‘zbekiston Respublikasining 2021-yil 25-fevraldagi O‘RQ-677-son "Auditorlik faoliyati to‘g‘risida"gi Qonuni.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 24-fevraldagi PQ-4611-son "Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlariga o‘tish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida"gi Qarori.
4. Tulaxodjayeva M.M., Ilxamov Sh.I. Audit. Darslik. – Toshkent: "Iqtisodiyot", 2020.
5. Urazov K.B. Buxgalteriya hisobi va audit. O‘quv qo‘llanma. – Toshkent: "O‘qituvchi", 2019.
6. Arens, A. A., Elder, R. J., Beasley, M. S. Auditing and Assurance Services: An Integrated Approach. Pearson Education, 2020.
7. Chatfield, M., Vangermeersch, R. The History of Accounting: An International Encyclopedia. Routledge, 2014.